

İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASI'NIN KANUN-I MUVAKKAT UYGULAMALARINA KARŞI POZİTİVİST BİR JÖN TÜRKÜN MUHALEFETİ: AHMET RIZA BEY VE MECLİS-İ AYANDAKİ ETKİNLİĞİ

THE OPPOSITION OF A POSITIVIST YOUNG TURK AGAINST THE TEMPORARY LAW PRACTICES OF THE UNION AND PROGRESS PARTY: AHMET RIZA BEY AND HIS ACTIVITY AT THE AYAN ASSEMBLY

Serap SARIHAN*

Öz

Ahmet Rıza Bey, kurucusu ve ideoloğu olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti ile 1908-1912 yılları arasında giderek azalan bir uyum içerisinde çalışmıştır. Fikirselsel ve eylemsel anlaşmazlıklar üzerine Cemiyet ile arası açılan Ahmet Rıza Bey, 1912 yılında atandığı Meclis-i Ayanda Cemiyete karşı muhalefete başlamıştır. 1914-1918 yılları arasında altı toplantı yılı boyunca görev yapan Meclis-i Ayana on iki kanun teklifi sunulmuş ve bunlardan yedisi Ahmet Rıza Bey tarafından hazırlanmıştır. Ahmet Rıza Bey'in teklifleri, İttihatçıların hızlı ve engelsiz karar almalarını sağlayan kanun-ı muvakkatlere yönelik olmuştur. Ahmet Rıza Bey, kendi pozitivist ideolojisi ile bağdaşmayan kanun-ı muvakkatlerin yürürlüğe girmesini engellemek amacıyla kanun teklifleri hazırlamıştır. 1913-1918 arasının en büyük siyasal gücü olan İttihat ve Terakki Fırkası hem yürütme gücünü elinde bulundurmış hem de Meclis-i Mebusan ve Ayanın çoğunluğunu oluşturmuştur. Bu nedenle Ahmet Rıza Bey'in İttihat ve Terakki Fırkasına karşı yaptığı muhalefet İttihatçıların egemenliğini sarsacak düzeyde olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki Fırkası, Meclis-i Ayan, Pozitivizm, Birinci Dünya Savaşı

Abstract

Between 1908 and 1912 Ahmet Rıza Bey, the founder and ideologue of the Committee of Union and Progress (İttihad ve Terakki Cemiyeti, CUP), collaborated with the organisation in a relationship that gradually declined. Having fallen out with the organisation over intellectual and operational disagreements, he began to oppose CUP from his seat in the Ayan Assembly (Meclis-i Ayan), to which he had been appointed in 1912. Between 1914 and 1918, during the six legislative years in which the Ayan Assembly convened, twelve draft laws were submitted to the Assembly, seven of them authored by Ahmet Rıza Bey. His proposals targeted kanun-ı muvakkatler that enabled the CUP to make decisions swiftly and without oversight. Ahmet Rıza drafted these bills to prevent the enactment of any kanun-ı muvakkatler that he regarded as incompatible with his own positivist ideology. Between 1913 and 1918 the CUP, the era's dominant political force, held the reins of the executive and commanded majorities in both the Chamber of Deputies (Meclis-i Mebusan) and the Ayan Assembly. Consequently, Ahmet Rıza Bey's parliamentary opposition never reached a point at which it could jeopardise CUP hegemony.

Keywords: Ahmet Rıza Bey, Party of Union and Progress, Positivism, The World War I, Senate

Giriş

Birkaç kuşak üst düzey devlet memuriyeti üstlenmiş bir ailenin mensubu olan Ahmet Rıza Bey'in babası Teşrifat Nazırlığında bulunmuş ve I. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Meclis-i Ayana atanmış olan Ali Rıza Bey'dir.¹

* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Programı Öğrencisi/İstanbul-ssarihan@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4347-0446

This article was checked by intihal.net.

Makale Gönderim Tarihi: 23. 05. 2025

Makale Kabul Tarihi: 18.06.2025

¹ Ali Rıza Bey, dış işlerinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Şura-yı Devlet üyesi olmuş ve Ekim 1877'de Ayan Meclisi'ne atanmıştır. Meclis-i Mebusanın kapatılmasının ardından Konya'ya sürülen Ali Rıza Bey

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Ahmet Rıza Bey, sıbyan mektebinde başladığı eğitimini, Beylerbeyi Rüştîyesi, Mahrec-i Aklam ve Galatasaray Sultanisinde devam ettirmiştir. Babîâli Tercüme Odasına memur olarak atanmış ancak bir süre sonra istifa ederek Anadolu'da sürgünde bulunan babasının yanına gitmiştir. Ziyad Ebüzziya, Ahmet Rıza Bey'in bu yolculuk sırasında köylünün sefaletini yakından görerek etkilendiğini belirtir. Ona göre Ahmet Rıza Bey'in ziraat öğrenimi görmek için 1883'te Paris'te Grignon Ziraat Mektebine gitmesinin nedeni bu deneyimdir.² Babasının vefatı üzerine 1887 yılında İstanbul'a dönen Ahmet Rıza Bey eğitim gördüğü alanda çalışmak üzere çiftliklere ve Ziraat Nezaretine başvurmuştur. Ancak Ahmet Rıza Bey'in ziraat alanında çalışmak için yaptığı başvurular sonuçsuz kalmış ve Maarif Nezaretince Bursa Maarif Müdürlüğüne getirilmiştir.³ Devlet işlerinin kötü gidişiyle maarife değil hiçbir şeye hizmet edilemeyeceğini düşünerek yakınan çığlıklarını Paris'ten yükseltmek istemiştir. Ahmet Rıza Bey Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında Paris'te düzenlenecek uluslararası sergiye katılmak gerekçesiyle Maarif Nezaretinden izin talep etmiştir. İzni elde edemediği halde Paris'e giden Ahmet Rıza Bey, bir mektupla Nezaretteki görevinden istifa edecek ve meşrutiyetin yeniden ilanına kadar Osmanlı Devleti'ne dönmeyecektir.⁴

İttihatçılarla Fikir Ayrılığı ve Meclis-i Ayan Üyeliğine Getirilişi

Ahmet Rıza Bey henüz yükseköğrenimi için Paris'e gitmeden önce Şinasi Efendi ve Namık Kemal Bey'in etkisi ile “akıl”, “aydınlanma” ve “terakki” düşüncelerini⁵ benimsemiştir. Fransa'da bulunduğu yıllarda Sorbonne Üniversitesi'nden ve -Auguste Comte'un öğrencisi- Pierre Lafitte'ten aldığı dersler fikirlerinin oluşmasında etkili olmuş ve onun pozitivist⁶ anlayışına temel oluşturmuştur.⁷ Avrupa'da 1789 ve 1848 sonrası toplumsal kargaşa ve belirsizlik, pozitif bilimler sayesinde sağlanacak “düzen ile ilerleme” fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸ Bu ideolojik yaklaşımdan beslenen Ahmet Rıza Bey, “Düzen” içerisinde “ilerleme” fikrini Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlık sorununu çözmek için kullanma yolunu seçmişti. Ona göre bu geriliği eğitim ile çözmek mümkündü.

burada vefat etmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt: 2, TBMM Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

² Ziyad Ebüzziya, “Ahmed Rıza (1858-1930)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 124.

³ Ahmet Rıza Bey, İstanbul'a dönüşünde kimsenin kendisini çiftliğine almadığını ya da sermaye koyarak çiftlik işletmeye yanaşmadığını belirtmiştir. Fransa'da bulunan tarım üniversitesi ve üç büyük tarım okulundan mezun olan öğrencilerin tamamı iş bulduğu halde kendi parasıyla öğrenim görerek yurda dönmüş olan bir kişiye “iş yok” denilmesini eleştiren Ahmet Rıza Bey bu nedenlerle memuriyete girdiğini belirtmiştir (Ahmed Rıza, *Anılar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2001, s. 13).

⁴ Maarif Nazırı Münif Paşa, fermanlı memur olduğundan Ahmet Rıza Bey'in Paris'e gitmek için Saray'dan izin alması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca serginin, İhtilalin yüzüncü yılına rastlamasının Saray'ı kuşkulandığını ve izni ancak iki ay sonra verebileceğini de ilave etmiştir. Münif Paşa, Ahmet Rıza Bey'in “Benim sarayla alışverişim yok. Benim amirim sizsiniz, size söylüyorum” şeklindeki ısrarını “Öyleyse bana da söylememiş olunuz, sıvışıp gidiniz” sözleriyle yanıtlamıştır (Ahmet Rıza, *Anılar*, a.g.e., s. 14).

⁵ Erdem Sönmez, *Ahmed Rıza Bir Jön-Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 62-68.

⁶ Pozitivizm; doğa bilimlerinin geliştiği 19. yüzyılda bilim deneysel geleneğinin bir türevi olarak De Saint-Simon ve Auguste Comte tarafından ortaya atılan, olayların yalnızca deneysel bilimlerle ulaşılabilecek bilgilerle incelenebileceğini ileri süren bir felsefe sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Veysel Sönmez, “Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (Olguculuk)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, Cilt: 3, Sayı 3, 2010, s. 161-163).

⁷ Ahmet Rıza Bey, pozitivist 1887 yılında Dr. Robinet'in Auguste Comte hakkındaki yazılarından keşfetmiş ve Comte'un fikirlerini öğrencisi Pierre Lafitte'in derslerine devamla yakından tanımıştır (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.175).

⁸ Ekrem Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 352-362.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Bu yüzden Fransa'dan Padişah'a gönderdiği ilk ıslahat layihasında hükümet etmek için bir uzmanlar zümresinin varlığını şart koşmuştu.⁹ Ahmet Rıza Bey'e göre askeri elitler sivil hayata önderlik etmeli ve iktidarın yetersizlerin eline geçmesini engellemelidir.¹⁰ Saray Ahmet Rıza Bey'e bir yerde yayımlanmaması kaydıyla layihalarını sunmaya devam etmesini bildirir ve iki bin lira para gönderir. Ahmet Rıza Bey parayı iade ederek beş layiha daha kaleme alır. Ancak Saray layihalarındaki önerileri dikkate almayacaktır. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey Sadrazama hitaben yazdığı bir mektupla birlikte ilk layihasını yayımlayacak ve II. Abdülhamit'le özdeşleşen mutlakıyete karşı bir mücadele başlatacaktır.

Mücadele, örgütlenme boyutuna da taşınmış ve Ahmet Rıza Bey -1889 yılında İstanbul'da kurulmuş olan- İttihad-ı Osmani Cemiyeti¹¹ liderlerinin yaptığı teklif üzerine 1894 yılında Cemiyete katılmıştır. 1895 yılına gelindiğinde Ahmet Rıza Bey'in isteği üzerine Cemiyetin adı "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. Ahmet Rıza Bey, Cemiyetin hem Paris şubesi başkanlığını hem de Aralık 1895'te yayımlamaya başladığı *Meşveret* gazetesi aracılığı ile de sözcülüğünü üstlenmiş bulunmaktadır.¹²

Meşrutiyetçi unsurlar ile arasındaki ideolojik farklılıklar ve siyasi hayatın dinamikleri Ahmet Rıza Bey ile Cemiyet arasında inişli çıkışlı bir çizginin gelişmesine yol açar. Örneğin Cemiyet Kasım 1896'da yaptığı bir toplantı ile başkanlığa *Mülkiye Mektebi* hocalarından Mizancı Murat Bey'i getirirken Cemiyetin yeni yayın organı da Mizan gazetesi olur. Ahmet Rıza Bey ve Murat Bey ideolojik ve yöntemsel farkları bakımından Cemiyet içerisinde iki hizbi temsil etmişlerdir. Murat Bey'in meşrutiyetin ilanı için "dış müdahale" ya da "darbe"yi çağıran tutumu, Ahmet Rıza Bey'in -Comte ve pozitivizm dayanaklı- ihtilal aleyhtarlığı görüşleri ile karşı karşıya kalacaktır. Yine Ahmet Rıza Bey'in pozitivist ve genel anlamda laik düşünce tarzı karşısında Murat Bey devletin İslami niteliğini ve hilafeti ön plana çıkartmıştır.¹³ II. Abdülhamit 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı galibiyeti sayesinde konumunu pekiştirerek içlerinde Murat Bey'in de bulunduğu meşrutiyet taraftarlarından pek çoğunu harekettten koparmayı başarmıştır. Bu siyasi dinamik Ahmet Rıza Bey'in etkinliğini güçlendirmiş ve *Meşveret*, Eylül 1897'de yeniden İttihat ve Terakki Cemiyetinin yayın organı olmuştur.

Ahmet Rıza Bey Jön Türklerden Prens Sabahattin grubu ile de fikirsel ve eylemsel düzlemde ayrışacaktır. Le Play okulunu ve buradan Edmond Demolins'in fikirlerini benimseyen Prens Sabahattin'e¹⁴ göre Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilanı tüm sorunları çözmekte yetersiz kalacaktır. Meşrutiyetin ilanının yanı sıra istibdadı tamamen yıkmak için devlet yönetiminde adem-i merkeziyet idaresine geçiş ve şahsi teşebbüsü geliştirecek tedbirler sağlanmalıdır.¹⁵ Jön Türkler tarafından düzenlenen 1902 Kongresi'nde Prens Sabahattin grubunun ülkede ihtilal çıkarmak için askerle temas edilmesi ve dış müdahalenin zararsız bir şekilde sokulması yönünde karar almaları ayrışmayı derinleştirmiştir.¹⁶

⁹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 181-182.

¹⁰ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 216.

¹¹ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 2000, s. 104.

¹² Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹³ Erdem Sönmez, *a.g.e.* s. 76-77. Ayrıca bk. Ahmet Rıza Bey, Yeni Osmanlıların şeriat ya da akıl kurallarıyla bir tuttukları tabii hukukun yerine, maddi varlıklar aracılığıyla ve etki sağlayan objektif tabiat kanunlarını yerleştirmiş ve böylece düşüncede laikleşme mekanizmasını oluşturmuştur (Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 177, 181, 187).

¹⁴ "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" Prens Sabahaddin tarafından 1906'da Paris'te kurulmuştur (Pelin Helvacı, *Prince Sabahattin (1878-1948) and His Place in Ottoman Intellectual Development*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 70-76).

¹⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 47.

¹⁶ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 43-46.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Kararın ülkedeki ayrılıkçı yapıları güçlendirerek bölünmeye yol açmasından endişe eden Ahmet Rıza Bey müdahaleye tamamen karşı çıkmıştır. Ona göre toplumların gelişmesi düzenin ve organik dengenin sağlanmasıyla mümkündür. Pozitivizmin otorite prensibi, “dengeyi ve düzeni sağlayan padişah” üzerinden eyleme geçecektir. Pozitivizmin inançları gelişmeye engel görmeyen ve ciddiye alan tavrı ile otorite prensibi kozmopolit devlet yapısını bir arada tutmak ve yönetmek açısından işlevsel olacaktır. Böylece pozitivizm, otoriter tarafı ile Osmanlı ahalisine yön verilmesini, inanca karşı toleranslı tutumu ile de teokratik devlet yapısının devamlılığını sağlayacaktır.¹⁷ Ahmet Rıza Bey bu nedenlerle siyasi düşüncesini saltanat ve hilafetin birleştiriciliği etrafında geliştirecek ve ikisine de zarar verecek eylemlerin karşısında yer alacaktır. Bu düşüncelerini; “*Amacımız düzenin sürdürülmesi için gerekli olduğuna inandığımız hanedanı devirmek değil barış içerisinde zafere ulaşmasını dilediğimiz terakki kavramını aşılaktır. İlkemiz intizam ve terakkidir; şiddet yoluyla elde edilen imtiyazlar karşısında dehşet duyarız*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁸

1906 yılına gelindiğinde Selanik’te daha genç ve çoğunluğunu subayların oluşturduğu meşrutiyet taraftarı kadrolar tarafından Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adıyla yeni bir örgüt kurulmuştur.¹⁹ Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Avrupa’daki Jön Türkler ile teması sonrasında 27 Eylül 1907 tarihinde iki grup Terakki ve İttihat adıyla birleşmiştir. Ancak bu birleşme organik olmamış²⁰ ve genel merkezinde kendi kararlarını alan Selanik örgütlenmesi dayandığı silah gücü ile ön plana çıkmıştır. Cemiyetin silahlı kanadı olan son bileşen, meşrutiyetin ilanını sağlamış ve önce denetleme sonra tam iktidar dönemleri ile imparatorluğun siyasi kaderini belirlemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde barındırdığı kuşaklar, ideolojik gruplar ve örgütlenmeler açısından kozmopolit bir örgütlenmedir. Bununla beraber Selanik örgütlenmesi ve genel merkezi, artan bir güçle imparatorluğa hükmettiği için artık İttihat ve Terakki Cemiyetini resmen ve fiilen temsil eden yegâne güç olmuştur. Selanik Genel Merkezi siyasi amaçları doğrultusunda İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup gruplarla -iş ve güç birliğine dayalı- koalisyonlar oluşturmuş ancak bu koalisyonlar siyasi sürecin çalkantıları içerisinde yeri ve zamanı geldikçe sona ermiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahmet Rıza Bey arasındaki siyasi uzlaşma da uzun ömürlü olmamıştır. Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahmet Rıza Bey arasındaki ilişkiyi iki döneme ayırmıştır. Ona göre; 1908-1912 yılları arasında Ahmet Rıza Bey büyük ve ünlü bir İttihatçı olarak meclis kürsüsünden Cemiyetin savunuculuğunu yapmış ve bütün bu dönem boyunca değişmez Mebusan Meclisi başkanı olarak kalmıştır.²¹ Bununla birlikte Ahmet Rıza Bey ile Cemiyet arasında 1908-1912 yılları arasında da pürüzsüz bir ilişki bulunmamaktadır. Cemiyetle hem teorik ve hem de fiili tavırda ayrışmaya başlayan Ahmet Rıza Bey, aynı zamanda Mebusan Meclisi Başkanlığı vazifesini yaparken Cemiyet ile muhalefet arasında kalarak zorluklar yaşamıştır.²² Buna karşılık Cemiyet de Ahmet Rıza

¹⁷ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 183, 219.

¹⁸ Ernest Edmondson Ramsaur Jr., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul 1972, s. 40.

¹⁹ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 21-22, 30-31.

²⁰ Bu birleşme organik olmayıp iki örgütün ittifakı şeklinde gerçekleşmiştir. Zira Paris ve Selanik olmak üzere iki ayrı genel merkez, nizamname ve maliyeye sahip olan örgütlenmeler birbirlerini “ikna” ile denetleyebileceklerdir. Sina Akşin, “Jön Türkler”, *TCTA*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 837.

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 231-234.

²² 10 Aralık 1910 tarihinde Menteşe Mebusu Halil Bey, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Hükümetinin politikalarını savunan bir konuşma yapmış ve bu konuşma muhalefetin itirazına neden olmuştur. Muhalefetten Gümüllüce Mebusu İsmail Hakkı Bey söz istemiş ancak Ahmet Rıza Bey İttihatçıların baskısı nedeniyle derhâl güven oylamasına geçmiştir. Bu durum Ahmet Rıza Bey’e duyulan güvenin sarsılmasına neden olmuştur. Mebusan Meclisi Ahmet Rıza Bey’i 16 Kasım 1911 ve 4 Ocak 1912 tarihlerinde de müzakere usulünde görevini kötüye kullanmakla eleştirmiştir (Veysi Kayıran, *Reis Paşalar Birinci Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Meclis Başkanlığı Kurumu (1877-1950)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 95-97).

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Bey'e olan desteğini azaltmış, bu durum Meclis Başkanlığı seçimlerine yansımıştır. Ahmet Rıza Bey başkanlık seçimi için Meclisin ilk üç toplantı senesinde sağladığı oy çoğunluğunu dördüncü senede elde edememiştir.²³

Cemiyet ile koalisyonu 1911 yılı sonu itibarıyla son bulmuş olan Ahmet Rıza Bey 1912 seçimlerinde mebusluğa aday gösterilmemiş ve 23 Ocak 1912 tarihinde Meclis-i Ayanüyeliğine atanmıştır.²⁴ Tarık Zafer Tunaya, Mebusan Meclisinde Ahmet Rıza Bey hakkında devlet malını suiistimal ettiği iddiasıyla Arnavutluk Mebusu Esat Paşa'nın verdiği takriri²⁵ kırıma noktası kabul eder. Ona göre takrir sonrasında ilişkiler olumsuz bir hâl almış ve "İttihatçılarla arası açılan" Ahmet Rıza Bey, "belki de unutulmanın kurbanı olmamak ve bir çeşit intikam almak için" 1912 itibarıyla Meclis-i Ayandaki sert muhalefet cephesine geçmiştir.²⁶

II. Abdülhamit'in Ahmet Rıza Bey'e hediye ettiği saray eşyalarının Meclis Başkanlığı makamına iade edilmesini talep eden takrir 24 Temmuz 1912 tarihinde Mebusan Meclisinde görüşülmüştür. Oysaki İttihatçılar arasında Ahmet Rıza Bey'e karşı hoşnutsuzluk, takririn verilmesi öncesinde de açıkça dile getirilmiştir. 14 Mart 1912 tarihinde Cavit Bey "Ayan olduğu halde mebus reisi sıfatıyla aldığı konakta hala oturan" Ahmet Rıza Bey'e "kızdığını" günlüğüne kaydetmiştir.²⁷ Ahmet Rıza Bey 28 Nisan 1913'te Cavit Bey'e, Mebusan Meclisi Başkanları için tahsis edilen konağı boşaltıp kendisine Padişah tarafından verilmiş ve "kil-u-kal olan" eşyayı İnas-ı Sultani'ye vereceğini söyleyecektir.²⁸

Şerif Mardin, Ahmet Rıza Bey ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki kırılmaya gerekçe olarak, Cemiyetin 1908 sonrasındaki otoriter tavrı ve I. Dünya Savaşı'na girişteki sorumsuz tutumunu gerekçe göstermiştir.²⁹ Dönemi konu alan çalışmalarda Cemiyet ile Ahmet Rıza Bey arasındaki anlaşmazlık ve soğukluğa işaret edilirken³⁰, Ziyad Ebüzziya 31

²³ 23 Aralık 1908 tarihinde Ahmet Rıza Bey Meclis Başkanlığı için 205 oy almıştır. Ahmet Rıza Bey 1909'da 262 mevcuttan 164'ü ve 1910'da 161 mevcuttan 124'ü tarafından Meclis Başkanlığına seçilmiştir. 15 Ekim 1911 tarihinde yapılan seçimde 157 mevcuttan ancak 86'sının oyunu almayı başarabilen Ahmet Rıza Bey, son kez Mebusan Meclisi Başkanı olmuştur.

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Dosya Usulü İradeler Kataloğu (İ. DÜİT), 11/22, 3.S.1330/23 Ocak 1912 (Osmanlı Ayan Meclisi Üyeleri Özlük Dosyaları, nr. 67, Osmanlı Ayan Meclisi Azaları Sicil Defteri, s. 62)

²⁵ Mebusan Meclisi Başkanı olması nedeniyle Ahmet Rıza Bey'e Meclis Başkanlığı ikametgâhı için bir konak tahsis edilmiş ve konağın iki odası II. Abdülhamit'in "ihsan buyurduğu" eşya ile döşenmiştir. Mebusan Meclisi Başkanlığına Halil (Menteşe) Bey'in seçilmesi sonrasında Ahmet Rıza Bey'in Meclis Başkanlığı makamı için tahsis edilmiş eşyayı Hazine-i Hassa memurları aracılığıyla teslim etmesi gerekmektedir. Ancak Draç Mebusu Esat Paşa, Ahmet Rıza Bey'in eşyaların tamamını teslim etmediğini iddia etmiş ve 24 Temmuz 1912 tarihli bir takrir ile Meclisten sarayın demirbaşı olan eşyaların akıbeti hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası da Mehmet Emin Seyyit Bey'in bu konunun Meclis İdare Heyetine havalesini öneren takririni kabul etmiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Cilt (C): 1, Toplantı Senesi (T.S.): 1, Devre (D): 2, İçtima (İ): 39, s. 415-431.

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: 3, s. 233-234.

²⁷ Cavit Bey günlüğünde Padişah Mehmet Reşat'ın da bu durumdan rahatsız olduğunu şu şekilde nakletmiştir: "...Ahmet Rıza'nın hâlimden çok şikâyet etti. Evden çıkmıyormuş. Kendi müracaatları kâfi gelmemiş gibi hemşiresini de Zat-ı Şahaneye göndermiş. Zat-ı Şahane bu işlere Babîâli karışır, bana ait değil cevabını vermiş. Bu ne şayan-ı hayret şey! Bir evde oturmak için insan haysiyetini tenzil edecek hareketlerde bulunur mu?...". 17 Nisan'da Ahmet Rıza Bey'in konağı boşaltırken II. Abdülhamit tarafından kendisine hediye edilmiş eşyaları da yeni ikametgâhına nakletmek istediğini Padişah'a ilettiğini nakleden Cavit Bey Padişah'ın Ahmet Rıza Bey'i "hiç sevmediği"ni de notlarına ilave etmiştir (Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, (haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar), Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 286, 293-294, 319)

²⁸ Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 685. Ayrıca bk. Meltem Begüm Saatçi Ata, *Ahmed Rıza Bey'in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2018, s. 92-101.

²⁹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 220.

³⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 195. Ayrıca bk. Erdem Sönmez, *a.g.e.*, s. 126; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 150.

**İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön
Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği**

Mart Vakası sırasında gazetecilerin öldürülmesi gibi “tehdiş” hareketlerini bu duruma gerekçe göstermiştir.³¹

Ahmet Rıza Bey ise Cemiyete ilişkin eleştirilerini Selanik örgütlenmesinin ülke yönetimindeki etkinliği, Cemiyete eski hafiyeler dâhil olmak üzere “müstebit ve mayası bozuk kişilerin alınması”, Cemiyet üyelerinden çok azının bilgili ve deneyimli oluşu, istibdat ve çıkar düşkünlüğü konularında yoğunlaştırmıştır. 31 Mart Vakası'ndan sonra genel merkez başkanlığı ile Mebusan Meclisi başkanlığını aynı anda üstlenmenin Meclisteki tarafsızlığına zarar vereceği gerekçesiyle Cemiyet Genel Merkezi Başkanlığından ayrılmıştır.³² Tarık Zafer Tunaya ise Ahmet Rıza Bey'in 1910 yılından sonra Mecliste hızla gelişen muhalefetin hedefi hâline geldiğini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bozduğu için “İsa'yı da Musa'yı da kızdırarak” yıprandığını belirtmiştir.³³

V. Mehmet Reşat'ın Başmabeyncisi Lütfi Simavi Bey hatıratında, Ahmet Rıza Bey'in, Mebusan Meclisi başkanı olamayacağını anladığında Padişah'a başvurup, “Mebusan Meclisi başkanlığında bulunmuş kendisi gibi bir kişi için bunun kazanılmış bir hak olduğu” gerekçesiyle “Meclis-i Ayana atanmayı talep ettiği”ni ifade etmiştir. Ona göre Padişah, Ahmet Rıza Bey'den hoşlanmamakta ve onun Meclis başkanlığında bulunmasından rahatsız olmaktaydı. Bu yüzden Ahmet Rıza Bey'in Mebusan Meclisi başkanlığından kurtulmak için bu fırsatı ganimet bilerek Meclis-i Ayana atanmasını sağlayacaktır.³⁴

Ahmet Rıza Bey Meclis-i Ayana atandıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı I. Dünya Savaşı'na giriş, savaş çerçevesinde alınan kararlar ve bu kararların uygulanma yöntemleri gibi pek çok konuda muhalif bir tutum almıştır. Özellikle savaş sırasında iâşenin temini konusundaki eleştirileri ve “yiyecek vurgunculuğu” iddiası Cemiyet ile arasındaki gerginliği en üst noktaya taşımıştır. Zira bu iddia sonrasında Merkez-i Umumi üyelerinden Mithat Şükrü (Bleda), Mehmet Emin Seyyit Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey, Ahmet Rıza Bey'i ziyaret ederek “Cemiyetin bu iddialardan üzüntü duyduğunu ve eğer davranışlarını değiştirmemezse Cemiyetten çıkartılacağını” kendisine bildirmişlerdir.³⁵ Ancak Ahmet Rıza Bey kimi zaman Damat Ferit Paşa ile birlikte yaptığı muhalefetinde ısrarcı olmuş ve Cemiyetin otoriter yönetim anlayışına karşı Anayasa'nın - Meclis-i Ayan üyelerine de-sağladığı kanun teklifi sunma hakkından³⁶ yararlanarak tutumunu sürdürmeye devam etmiştir. Tarık Zafer Tunaya'nın ifade ettiği şekliyle “O artık İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında tek kişilik bir muhalefet partisidir”.³⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti askerî ve mali cephelerde geriledikçe Ahmet Rıza Bey'in muhalefetinin şiddeti artmıştır. Üstelik savaşın Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin aleyhinde geliştiği bir dönemde tahta İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı Vahdettin geçmiştir. Ahmet Rıza Bey, Vahdettin ile teması sonrasında³⁸ 10 Ekim 1918 tarihinde Padişah tarafından Meclis-i Ayan başkanlığına getirilmiştir.³⁹ Vahdettin, Ahmet Rıza Bey'in Meclis-i Ayandaki

³¹ Ziyad Ebüzziya, “Ahmed Rıza”, s. 124-127.

³² Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 32, 52-55.

³³ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: 3, s. 234.

³⁴ Lütfi Simavi, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, (haz. Fatih Akyüz ve Fatih Tetik), Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 150.

³⁵ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 55-57.

³⁶ Kanun-ı Esasi, 53. madde için bk. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982, s. 7-8.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: 3, s. 233.

³⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 150.

³⁹ BOA, İ.DUİT, 10/101, 3.M.1327 (31 Mart 1909); Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), C: 1, T.S.: 5, D: 3, İ: 1, s. 2. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Ahmet Rıza Bey tarafından Sadrazam'a yazılmış bir mektuba dayanarak onun Ayan Meclisi başkanlığına atanma süreci hakkında bilgi vermiştir. Buna göre; İttihatçılar Ahmet Rıza Bey'in Ayan Meclisi başkanlığını uygun görmüş ancak sonradan bu durumu Padişah'ın istemediği söylentisini çıkartmışlardır. Fakat Ahmet Rıza Bey, Padişah'ın verdiği güvence üzerine bu söylentiye çıkartan İttihatçıları tespit etmiştir (Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 92-93).

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

muhalefedinin “ikbal hırsı”ndan kaynaklandığını düşünmüş ve Meclis Başkanlığına tayin edildiğinde “münasebetsizliğine nihayet vereceğine” inanmıştır.⁴⁰ Ahmet Rıza Bey de Meclis-i Ayan başkanlığına getirilişi münasebetiyle Meclisin beşinci toplantı senesinde yaptığı konuşmasında belirttiği üzere Vahdettin'in İmparatorluğun kurtuluşunu sağlayabileceğini umut etmiştir.⁴¹

Savaş yenilgiyle son bulmuş, İttihatçılar iktidardan ayrılmış ve Ahmet İzzet Paşa kabinesi 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır. İttihatçı olarak görülen kabine İtilaf Devletleri ve Sarayın baskısı sonrasında istifa etmiş ve sadrazamlığa 11 Kasım 1918 tarihinde Ahmet Tevfik Paşa getirilmiştir. Bu esnada Meclis-i Mebusanda savaş kabinelerinde görev yapan nazırların yargılanması için bir önerge verilmiş ve nazırların Divan-ı Ali'ye sevki istenmişti. Kanun-ı Esasi gereğince 10'u Heyet-i Ayan'dan olmak üzere toplam 30 kişiden oluşacak Divan-ı Ali'nin tarafsız davranamayacağını düşünen Damat Ferit Paşa Meclis-i Ayandaki İttihatçıları hedef almış ve bunlara Ahmet Rıza Bey'i dâhil etmiştir. Ona göre toplamda 48 kişiden oluşan ve o tarihte 32 mevcutlu Meclis-i Ayanda Ahmet Rıza Bey'in de olduğu İttihat ve Terakki'nin 24 yeminli üyesi bulunmaktaydı. Ahmet Rıza Bey ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensubiyetini kabul ettiği 24 kişiyi “namuslu” ve “hamiyetperver” olarak tanımlamıştır.⁴² Böylece savaş kabinelerinin kimi kararlarına karşı ortaklaşa muhalefet yapabilen Damat Ferit Paşa ile Ahmet Rıza Bey karşı karşıya gelmiştir.

21 Aralık 1918'de Meclisin feshi ile Ahmet Rıza Bey çalışmalarını Paris Konferansı'na gidecek delegelerle bir Şura-yı Saltanat toplanması talebinde yoğunlaşmıştır. Bu girişiminden istediği sonucu elde edemeyen Ahmet Rıza Bey, bütün Fırka temsilcileriyle Meclis-i Ayanda dış siyaseti saptamak üzere 28 Ocak 1919 tarihinde bir toplantı yapmıştır. Ertesi gün Meclis-i Ayanda yapılan özel bir toplantıda; kabinede tasfiye ve Padişah'ın uyarılması konularını ele alacak bir Şura-yı Saltanat toplanması yönünde karar alınmış ve bu karar önce Tevfik Paşa'ya sonra da Padişah'a bildirilmiştir. Ahmet Rıza Bey'in Şura-yı Saltanat toplanması ve muhalefet fırkalarının birleştirilmesi yönündeki girişimleri Hükümet, Saray ve muhalefetten destek görmemiştir. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey, bağımsız kişilerce desteklenecek partiler dışı Vahdet-i Milliye Cemiyetini kurmuştur.⁴³

Vahdettin hem Ahmet Rıza Bey'in girişimlerinden hem de Tevfik Paşa Hükümetinin İttihat ve Terakki içindeki “suçlulara” karşı gereken sertliği göstermemesinden rahatsızlık duymuş ve 4 Mart 1919 tarihinde sadrazamlığa Damat Ferit Paşa'yı atamıştır.⁴⁴ Hükümet, Mebusan Meclisince savaş kabinelerinin savaştaki sorumluluğuna ilişkin yapılmış soruşturmaya ait belgelerin 26 Mart'ta Divan-ı Harb'e verilmesini talep etmiştir. Meclisin feshedilmiş olmasından dolayı Meclis-i Ayan Başkanı sıfatıyla belgeleri elinde bulunduran Ahmet Rıza Bey, bu talebi “yasamanın bağımsızlığına müdahale” olarak görmüş ve reddetmiştir. Vahdettin bu durumu Ahmet Rıza Bey'i Meclis-i Ayan başkanlığından almak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.⁴⁵ Böylece Ahmet Rıza Bey'in Meclis-i Ayan başkanlığı ve Çürüksulu Mahmut Paşa'nın başkan yardımcılığı görevlerine son verilmiştir. Meclis-i Ayan üyelerinden Mehmet Tevfik Bey hatıratında, Ahmet Rıza Bey tarafından kurulmuş olan Vahdet-i Milliye Cemiyeti'nin Vahdettin ve Damat Ferit Paşa ile Hürriyet ve

⁴⁰ Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s. 223.

⁴¹ MAZC, C: 1, T.S.: 5, D: 3, İ: 2, s. 8-9.

⁴² MAZC, C: 1, T.S.: 5, D: 3, İ: 14, s. 176.

⁴³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakıyete Dönüş 1918-1919)*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 191-195. Vahdet-i Milliye kurulu için bk. Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s.101-102.

⁴⁴ Sina Akşin, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 173.

⁴⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 210-211.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

İtilaf Fırkası mensuplarında yarattığı “kuşku”yu bu değişikliğin gerekçesi olarak değerlendirmiştir.⁴⁶

Meclis Başkanlığına Ahmet Rıza Bey'in yerine Mustafa Asım Efendi, başkan yardımcılıklarına da Aristidi Paşa ve Azaryan Efendi getirilmişlerdir.⁴⁷ Meclis Nizamnamesi'ne göre başkanlık görev süresi bir yıl olmasına rağmen⁴⁸ bu süre dolmadan yeni bir meclis başkanı atanmasını Ahmet Rıza Bey hukuken sorunlu bulmuş ve itiraz etmiştir.⁴⁹

Damat Ferit Paşa, Ahmet Rıza Bey ile arasındaki gerginliği onun tutuklanmasını sağlayarak tırmandırmıştır. Ahmet Rıza Bey'e göre tutuklanmasının arkasındaki isimler Damat Ferit Paşa ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'dir. Yine ona göre birkaç saat süren tutukluluk hadisesinin Hükümet üzerinde yaptığı olumsuz etki üzerine Damat Ferit Paşa korkarak emrini geri almak zorunda kalmıştır. Hatıratında “*Mebusan ve Ayan Meclislerine başkanlık ederek ulusun en büyük birer makamında yıllarca görev yapmış bir adamın canı gibi sokak ortasında tutuklanmasının pek gücüne gittiğini*” ve “*artık İstanbul'da duramaz olduğunu*” belirten Ahmet Rıza Bey tutuklanma girişiminden birkaç gün sonra Roma yoluyla Paris'e gitmiştir.⁵⁰ Henüz Roma'da bulunduğu sırada Sevr'de değişiklik yapılması amacıyla Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Ocak 1921'de düzenlenen Kongre'ye Talat Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Cavit Beyle birlikte katılmıştır.⁵¹ Paris'te bulunduğu süre içerisinde Mondros ve Sevr'in hukuksuzluğu konusunda bildiriler yayınlamış ve Milli Mücadele lehinde tutum sergilemiştir. Bununla birlikte yeni ve ulusal bir devletin varlığı düşüncesine uzak bir Osmanlı aydını olduğu için Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'a dönecek ancak yeni dönemin seçkinleri arasında yer alamayacaktır. Ahmet Rıza Bey hayata gözlerini yumacağı 26 Şubat 1930'a kadar siyasi hayatın dışında kalacaktır.⁵²

Ahmet Rıza Bey'in İttihatçı Yürütme Organının Sınırlandırılmasına İlişkin Tezleri

Ahmet Rıza Bey'in Meclis-i Ayanda İttihat ve Terakki Fırkasına getirdiği eleştirilerin başında Fırkanın kararname çıkartma yöntemi bulunmaktadır. Bunun nedeni İttihat ve Terakki Fırkasının, Kanun-ı Esasi'nin hükümlere devleti kanun hükmünde kararnamelerle yönetmek yetkisini tanıyan 36. maddesine dayanarak düzenlediği kararnamelerin niteliği, niceliği ve çıkartılma yöntemidir. Kanun-ı Esasi 36. maddesi ile meclisin kapalı olduğu ya da toplanamadığı zamanlarda hükümlere bazı şartlar dâhilinde kanun hükmünde karar

⁴⁶ Mehmet Tevfik Biren, “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, (haz. F. Rezan Hürmen), Cilt: 2, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 159.

⁴⁷ BOA, İ.DUİT, 10/104, 28 C 1337/31 Mart 1919.

⁴⁸ 1917 Tarihli Ayan Meclisi Nizamnamesi'nin 1. ve 2. maddeleri için bk. Şeref İba, *Parlamento İç Tüzük Metinleri Osmanlı'dan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 593.

⁴⁹ Ayan Meclisi üyeliğinin geçerli olabilmesi ve üyelere maaş verilebilmesi için Meclis açılır açılmaz üyelerin yemin etmesi gerekmektedir. Mustafa Asım Efendi ise Meclisin fesih hâlinde bulunduğu bir sırada Ayan Meclisine atanmıştır. Mehmet Tevfik Bey anılarında bu usulsüzlüğe işaret etmiştir (Mehmet Tevfik Biren, *a.g.e.*, s. 159-160).

⁵⁰ Damat Ferit Paşa'ya göre “Fransız yanlısı” olan Ahmet Rıza Bey'in Vahdet-i Milliye Heyeti'ni Ayan Meclisinde toplamak gibi “gayr-ı kanuni” hareketleri İngilizlerde işgal isteği uyandırmaktaydı. Ahmet Rıza Bey aslında etkinliği kalmamış olan Vahdet-i Milliye Heyeti'nin faaliyetleri bahane edilerek tutuklanmıştır. (Sina Akşin, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 211). İtilaf Devletleri'nin daha fazla İttihatçıyı tutuklamak için kullanacakları soruşturma belgelerinin Ahmet Rıza Bey tarafından teslim edilmemesi, onun tutuklanmasına esas gerekçeyi oluşturmuştur. Zira kendisinin de ifade ettiği üzere Ahmet Rıza Bey'in tutuklanacağına ilişkin söylentiler tutuklanmasından önce başlamıştır (Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 106-108).

⁵¹ Ahmet Rıza Bey'in 1919 yılı ortalarından itibaren Avrupa'daki faaliyetleri ve Kurtuluş Savaşı'na ilişkin tutumu için bk. Eminağ Malkoç, *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 2017, s. 80-94

⁵² Erdem Sönmez, *a.g.e.*, s. 131.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

almak yetkisi tanımıştır. Hükümetler bu yetkiyi devletin tehlikeden korunması, genel emniyeti sağlayabilmek için kaçınılmaz bir zorunluluğun ortaya çıkması ve Kanun-ı Esasi'ye uygunluk şartlarına bağlı kalarak kullanabileceklerdir. Ahmet Rıza Bey'e göre İttihat ve Terakki Hükümetleri bu koşulları sağlamaksızın ya da Ermenilerin tehcir edilmesi ve Ermeni mallarının tasarrufu gibi önemli konularda tek başına karar almak için özellikle meclis tatil dönemlerinde kararname çıkartarak ve çıkartılan kararnamelerin meclislere gönderilmesini geciktirerek Kanun-ı Esasi'yi suiistimal etmektedir.⁵³

Ahmet Rıza Bey'in eleştirisini sıklıkla dile getirmesinin nedeni II. Meşrutiyet Dönemi'nin sıkıyönetim⁵⁴ ve meclis fesih⁵⁵ kararları açısından yoğun bir süreç olmasıdır. Bu dönemlerde hükümetler yetkileri kapsamındaki kanun-ı muvakkatler aracılığı ile yürütme görevinde bulunmuşlardır. Ülkede 31 Mart Olayı üzerine 25 Nisan 1909 tarihinde başlayan sıkıyönetim idaresi Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin üç aylık olağan yönetim kararı istisna tutulduğunda 1918 yılına kadar aralıksız devam etmiştir.⁵⁶ Yine Meşrutiyet meclislerinin siyasi hayatları da istisnasız fesihle son bulmuştur. Bu sayede Meşrutiyet hükümetleri sıklıkla kararname çıkartmak yetkisine başvurmuştur.

Kanun-ı muvakkatler; biri 5 Ağustos 1912 tarihli meclis feshinden yeniden açılacağı 14 Mayıs 1914 tarihine dek, diğeri savaş yıllarında olmak üzere Meşrutiyet'in iki döneminde yoğunlaşmıştır. 1908-1918 yılları arasında hükümetlerce toplam 1061 kanun-ı muvakkat çıkartılmıştır.⁵⁷ İttihat ve Terakki Fırkasının kararname çıkartma yetkisini bu şekilde sıklıkla kullanması, eleştirilere neden olmuştur.⁵⁸ Muhalefete göre Fırka bu yetki üzerinden “yok kanun yap kanun” ve “yaparım olur, bozarım olmaz”⁵⁹ anlayışlarını geliştirmiştir. Bu yöntemle İttihatçılar için “engelsiz” ve “hızlı” biçimde karar alınması sağlanmış olurken savaşın olağanüstü şartları da buna elverişli bir ortam yaratmıştır. Kanun-ı muvakkatler vasıtasıyla sergilenen bu tutum muhalefetten önemli eleştirileri beraberinde getirmiştir.⁶⁰

⁵³ Hükümet, devleti bir tehlikeden veya genel emniyetin bozulmasından korumak için kaçınılmaz bir zorunluluk ortaya çıktığı ve bu konuda konulmasına gerek görülecek kanunun görüşülmesi için meclisin toplanmasına vakit uygun olmadığında Anayasa'ya aykırı olmamak koşuluyla, Mebusan'ın toplanmasıyla alacağı karara kadar geçerli olacak kararlar alabilir. Bk. Kanun-ı Esasi, 36. madde için bk. Tarhan Erdem, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁴ II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti sıkıyönetim idaresine sıklıkla başvurmuştur. 25 Nisan 1909'dan -Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin görev süresi dışında- I. Dünya Savaşı sonuna kadar sıkıyönetim kararları alınmıştır. Ayrıntılar için bk. Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler 1877-1922*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 21-25.

⁵⁵ Bu bağlamda 17 Aralık 1908 Meclisi 18 Ocak 1912'de; 18 Nisan 1912 Meclisi 5 Ağustos 1912'de; 14 Mayıs 1914 Meclisi 21 Aralık 1918'de ve 12 Ocak 1920 Meclisi 11 Nisan 1920'de olmak üzere feshedilmişlerdir. (Ahmet Ali Gazel, “Osmanlı Devleti'nde Parlamento Fesihleri 1877-1920”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, Bahar 2022, s. 67-101.

⁵⁶ Osman Köksal, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Düstur ve Takvim-i Vekayi* kaynaklı çalışmasının sonucunda 1908-1918 arasında 1061 ve 1918-1922 yılları arasında 621 adet kanun-ı muvakkat çıkartıldığını saptamıştır (Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1975, s. 113-114). Ayrıca bk. Seda Örsten Esirgen, “Türk Hukuk Tarihinde Kanun-ı Muvakkat Kavramı ve Uygulaması”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 71, Sayı: 1, 2022, s. 490.

⁵⁸ Tarık Zafer Tunaya, uzun yıllar devam eden sıkıyönetim ve meclis hayatını kesintiye uğratan fesih uygulamalarının hukukun durmasına ve hukukiliğin bozulmasına yol açtıklarını ve “kanun-ı muvakkatler” gibi istisnai hukuksal kurumların sürekli hâle gelmelerine neden olduklarını belirtmektedir (Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: 3, s. 466).

⁵⁹ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bateş Yayınları, İstanbul 1981, s. 78.

⁶⁰ Tarık Zafer Tunaya, cemiyetin kanun-ı muvakkatlerden yalnızca hızlı karar alabilmek için değil laikliğin hukuk sistemine girmesine olanak sağlamaları bakımından da yararlandığını belirtmektedir (Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 466-469).

**3. Devre Toplantı Senelerinde Hükümetten Gönderilen Kararname ve Kanun
Layihalarını Gösteren Tablo⁶¹**

SENELER	KARARNAMELER			KANUN LAYİHALARI		
	Meclise Gönderilen	Meclişçe Muamelesi Tamamlanan	Bakaya Kalan	Meclise Gönderilen	Meclişçe Muamelesi Tamamlanan	Fesih Tarihine Kadar Görüşülemeyen
İctima-i Fevkalade	574	486	88	52	42	10
I. İctima	267	202	65	134	117	17
II. İctima	1	-	1	132	119	13
III. İctima	115	95	20	66	40	26
IV. İctima	26	10	16	127	89	38
V. İctima	23	2	21	34	8	26
Yekûn	1006	795	211	545	415	130

Ülkenin yaklaşık yirmi bir ay meclissiz yönetildiği dönemde çıkartılmış olan 574 kanun-ı muvakkat Meclisin İctima-i Fevkalade Döneminde gündeme alınmıştır. Mebusan Meclisine hükümetlerce altı toplantı yılı için sırasıyla 574, 267, 1, 115, 26 ve 23 adet kararname ile yine sırasıyla; 52, 134, 132, 66, 127 ve 34 adet kanun layihası gönderilmiştir. Böylece 3. devreye ait toplantı senelerinde Meclis-i Mebusana toplam 1006 kararname ve 545 kanun layihası gelmiştir.

Meclis-i Mebusanda işlemi tamamlanarak Meclis-i Ayana gönderilen kanun layihası ve kanun-ı muvakkatlerin sayısı tespit edilememiş ancak gönderilen tezkire sayısı altı toplantı dönemi için saptanabilmiştir. Buna göre İctima-i Fevkalade döneminde Meclis-i Mebusanda 486 kararname ve 42 kanun layihasının işlemi tamamlanmış olup Meclis-i Ayana 233 tezkire gönderilmiştir. Meclis-i Mebusan Meclis-i Ayana birinci toplantı senesinde 202 kararname ile 117 kanun layihası, ikinci toplantı senesinde 119 kanun layihası, üçüncü toplantı senesinde 95 kararname ile 40 kanun layihası, dördüncü toplantı senesinde 10 kararname ile 89 kanun layihası ve beşinci toplantı senesinde 2 kararname ile 8 kanun layihası göndermiştir. Meclis-i Ayana birinci toplantı senesinden itibaren Meclis-i Mebusandan gelen tezkire sayısı ise sırasıyla 166, 271, 266, 163 ve 16'dır.⁶² Meclis-i Mebusanda işlemi tamamlanan kararname ve kanun layihalarının sayıları ile Meclis-i Ayana gelen tezkire sayılarının karşılaştırılması sonucunda ilk iki toplantı senesinde Meclis-i Ayan gündeminde de kararname görüşmelerinin yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

14 Mayıs 1914 tarihinde Meclis-i Umuminin açılmasıyla birlikte Meclis-i Mebusana gelen kanun-ı muvakkatlerin sayısı tepkilere neden olmuştur. Tepkiler kararnamelerin sayısı, çıkartılma biçimlerinin Kanun-ı Esasi'ye aykırılığı ve özellikle bu yöntem üzerinden İttihat ve Terakki Fırkasının kuvvetler ayrılığını bozarak yasama yetkisini gasp ettiği iddiaları üzerinde biçimlenmiştir.⁶³ Meclis-i Ayanda bu husustaki eleştiriler Ahmet Rıza Bey tarafından yapılmıştır.

Kanun-ı muvakkatlerin Meclis-i Ayandaki müzakereleri sırasında sıklıkla Hükümetin tavrını Anayasa'ya aykırılığı iddiası üzerinden eleştiren Ahmet Rıza Bey, çareyi Kanun-ı

⁶¹ *Meclis-i Mebusan Üçüncü Devre-i İntihabiye Resmi ve Umumi Fihristi*, Meclis-i Mebusan Matbaası, Dersaadet 1335, s. 505.

⁶² *Meclis-i Mebusan Üçüncü Devre-i İntihabiye Resmi ve Umumi Fihristi*, Meclis-i Mebusan Matbaası, Dersaadet 1335, s. 509.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Seda Örsten Esirgen, *a.g.e.*, s. 477-514.

**İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön
Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği**

Esasi'nin hükümetlere bu yetkiyi veren 36. maddesinin tadilinde görmüştür. Ahmet Rıza Bey 15 Ocak 1918 tarihinde Meclis-i Ayanda görüşülen önergesinde hükümetlerin, 36. madde ile belirlenen devletin savaş ve benzeri bir tehlike içinde olması, genel güvenliğin tehlikeye düşmesi ve “zarure-i mübreme”nin oluşması gibi koşulları gözetmeksizin kanun-ı muvakkatler çıkarttığını ifade etmiştir. Bu yüzden 1909 değişiklikleri gereğince çıkartılmış kararnamelerin meclis açılışını takip eden ilk oturumda derhâl görüşülerek kabul ya da reddedilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ahmet Rıza Bey sorunun, maddeye ilave edilecek bir fıkra ile çözülebileceğini düşünmekteydi. Önerisi; bu şekilde çıkartılmış kanun-ı muvakkatlerin bir ay içerisinde görüşülerek kabul edilememeleri durumunda hükümsüz sayılmalıydı. Ancak Kanun-ı Esasi değişikliği için gereken 2/3 oy çoğunluğun Meclis-i Ayanda sağlanamaması nedeniyle teklifin görüşülmesi ertelenmiştir.⁶⁴

Erteleme kararını “kasıt” olarak değerlendiren Ahmet Rıza Bey 29 Ocak 1918 tarihinde aynı konuda yeni bir önerge hazırlamış ve Hükümeti meclislerin onayı olmaksızın kararnamelerle vergi aldığı için eleştirmiştir. Ahmet Rıza Bey önergenin gündeme alındığı 5 Şubat 1918 tarihinde Meclisten, usule uygun olmayan kanun-ı muvakkatlerin uygulamadan kaldırılmasını ve diğerlerinin bir toplantı dönemi içerisinde görüşülmemeleri durumunda “hükümden sakıt” sayılmalarını talep etmiştir. Yeni önerge altı kişiden oluşturulacak bir Encümen-i Mahsusa havale edilirken⁶⁵ Kanun-ı Esasi değişikliği konusunda Meclis-i Ayana bu kez Hükümetin hazırladığı bir layiha gelmiştir.

Hükümet devam eden savaş yüzünden Meclis-i Umuminin çalışma süresini uzatmak istemiş ve bu amaçla Kanun-ı Esasi'nin ilgili 69. maddesinde değişiklik öngören bir kanun layihası düzenlemiştir. Meclis-i Ayan 12 Mart 1918 tarihinde gündemine aldığı layihayı Nizamnamesi gereği Kanun-ı Esasi Encümenine sevk ederken Ahmet Rıza Bey aynı konuda verilmiş iki teklife Meclisçe eşit muamelede bulunulmadığı düşüncesini; kendi teklifinin “bir aydan beri çekmecelerde saklı tutulduğu” sözleriyle dile getirmiştir. Ona göre kendi teklifinin Hükümetin layihısından önce Encümene gitmesi ve Mecliste görüşülmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Meclis-i Ayan “Hükümetin emrine tabi bir heyet”ten ibaret olacaktır. Bu gelişme üzerine Ahmet Rıza Bey'in teklifi 14 Mart 1918 tarihinde Meclis gündemine tekrar alınmıştır. Ancak bu kez de anayasa değişikliği teklifi sunma yetkisinin Meclis üyelerinde değil Mecliste bulunduğu belirtilerek önergenin Kanun-ı Esasi Encümenine gönderilmesine karar verilmiştir.⁶⁶ Encümen 24 Mart 1918 tarihli mazbatası ile Kanun-ı Esasi'nin Hükümete ve Meclise verdiği hakların tartışılmayacağı ve Meclislerin kanunları inceleme haklarının şekil ve müddet bakımından sınırlandırılmayacağı yönünde tutum almıştır. Encümen Meclislerin sakıncalı buldukları kararları yürürlükten kaldırma hakkına Kanun-ı Esasi ile zaten sahip olmaları nedeniyle Ahmet Rıza Bey'in önerdiği değişikliğe gerek olmadığı yönünde görüş bildirmiştir.⁶⁷ Ancak Meclis-i Ayanda karar yeter sayısı sağlanamadığından teklifin görüşülmesi bir sonraki oturuma bırakılmıştır.⁶⁸

Ahmet Rıza Bey Encümenin, Hükümetle kanun teklifi arasında çıkmaza girdiğini düşünmektedir. Ona göre Kanun-ı muvakkatlerin bir ay içerisinde Meclisçe kabul edilememeleri durumunda hükümsüz olacakları kararı Encümen tarafından onaylanırsa Hükümetin eli bağlanmış olacaktır. Bu yüzden aslında Hükümeti kurtarmaya çalışan Encümen zor duruma düşmüş ve hem Hükümeti hem de Meclisi itham yoluna gitmiştir.⁶⁹

⁶⁴ MAZC, C: 1, T.S.: 4, D: 3, İ: 18, s. 231-234. Kanunun teklifinin Meclis-i Ayanın 3/2 çoğunluğunun olduğu bir oturumda görüşülmesi için ayrıca bk. “Meclis-i Ayan”, *Sabah*, 16 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

⁶⁵ MAZC, C: 1, T.S.: 4, D: 3, İ: 23, s. 335-340.

⁶⁶ MAZC, C:2, T.S.: 4, D: 3, İ: 37, s. 126-128. Encümenin 4. Toplantı senesindeki üyeleri; 1. Şubeden Salih ve Aristidi Paşalar, Nuri ve Seyyit Beyler ile 2. Şubeden Hayri, Bohor ve Dilberzare Efendiler ve İbrahim Bey'dir. Ayrıca bk. “Meclis-i Ayan”, *Sabah*, 15 Mart 1334/1918, s. 2.

⁶⁷ Mazbata için bk. MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ:41, s. 222.

⁶⁸ “Dâhili Şu'ûn : Meclis-i Ayan”, *Sabah*, 25 Mart 1334/1918, s. 1.

⁶⁹ MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 42, s. 243.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

25 Mart 1918 tarihli oturumda İttihat ve Terakki Fırkasının Meclis-i Ayandaki üyelerinden hukukçu Mehmet Emin Seyyit Bey Hükümetin kanun-ı muvakkat çıkartma yetkisini Kanun-ı Esasi'den aldığını ve Encümenin önergeyi “sakite bir söz isnad olunmaz”⁷⁰ hükmüne dayanarak değerlendirdiğini belirtmiştir. Ona göre önerge, “sakite bir söz istinat etmekten ibaret”tir. Çünkü Ahmet Rıza Bey, bir ay içerisinde değerlendirilmeyen, böylece “sükût edilmiş olan” bir durumda ret kararı alınmasını talep etmektedir ki bu da hukuk ilkelerine uygun değildir. Encümenin görüşü “Kanun-ı Esasi’ye ve meşrutiyet esaslarına uygun bulunmayan önergenin reddedilmesi” yönündedir. Önergenin teklif hâline getirilerek Mebusan Meclisine gönderilmesi için yapılan oylamada yalnızca Ahmet Rıza Bey, Tefvik, Mahmut ve Damat Ferit Paşalar lehte oy kullanmışlardır.⁷¹

Ahmet Rıza Bey İttihatçıların önemli konularda kanun-ı muvakkatlarla karar aldığını ve gerektiğinde bunları çoğunluğunu oluşturduğu Meclis-i Mebusanda bekleterek muhalefeti engellediği yönündeki eleştirisini sonraki dönemlerde de dile getirecektir. Önergesinin teklif haline getirilmesinin dahi engellenmesi Ahmet Rıza Bey’in bir başka yönetime başvurmasına yol açacaktır. Ahmet Rıza Bey bazı kanun-ı muvakkatlerin uygulanmasını engellemek için bunları yürürlükten kaldıran ya da yeni baştan düzenleyen teklifler hazırlayacaktır. Bunlardan iki önemli örnek yürütmenin yetkilerini sınırlandırmak açısından dikkat çekmektedir. Ahmet Rıza Bey’in bu husustaki ilk girişimi hükümetin tehcir edilen Ermeni mallarını tasarrufu hakkındadır. Diğeri ise iaşenin temini için yeni bir teşkilat kurmakla ilgilidir.

Ermeni Tehciri Üzerinden Yürütmenin Yetkilerini Sınırlandırma Uğraşı

Ahmet Rıza Bey, Paris’te bulunduğu zamanlarda azınlıkların ayrılıkçı talepleri konusundaki görüşlerini Meşveret Gazetesi’nde dile getirmiştir. Özellikle Ermeni ayrılıkçı taleplerine⁷² neden olarak gördüğü II. Abdülhamit ve hükümetlerini “barış ve asayiş içinde tatlılıkla ilerleme ve medenileşme” yolunu tutmadıkları için suçlamış ve Osmanlıcılık ideolojisini savunmuştur. İmparatorluğun yıkılışını “düzen içinde bir arada yaşamak”la aşacağını düşünen Ahmet Rıza Bey bu amaç için Comte’un “intizam, birlik ve yeknesaklık” düşüncesinden yararlanmak istemiş ve diğer Jön Türkler gibi milliyetçilik akımının gücünü ilk başta fark edememiştir. Zira Ermeniler henüz I. Dünya Savaşı başlamadan ayaklanacaklardır.⁷³

İttihat ve Terakki Fırkası savaş koşullarında ülke aleyhine değerlendirdiği Ermeni ayaklanma ve faaliyetlerine yönelik tedbirler almayı kararlaştırmıştır. Bunlardan ilki komitelerin vilayetlerdeki şubelerinin kapatılması, bütün evraklarının ele geçirilmesi, ellerindeki silahların toplatılması ve komitelerle iş birliği içinde olan Ermenilerin gözaltına alınmasını amaçlayan 24 Nisan 1915 tarihli karardır.⁷⁴ Bu kararı Talat Paşa’nın Meclis-i Vükela’ya sunduğu 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı tezkiresi takip etmiştir. Meclis-i Vükela tarafından 30 Mayıs’ta kabul edilen tezkire ile Ermenilerden geriye kalan taşınır ve

⁷⁰ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’nin 67. maddesi: “sakite bir söz isnad olunmaz. Lakin ma’raz-ı hacette sükût beyandır.” (Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2008, s. 81).

⁷¹ MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 42, s. 245-248.

⁷² Ermeni ayrılıkçı talepleri 19. yüzyılın son çeyreğinde uluslararası çevrelerce dikkate alınmış ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi ile kısmen karşılanmıştır (Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s. 24-26).

⁷³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, 192-196.

⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, (haz. Recep Karacakaya, vd.), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 125-126. Ayrıca bk. Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 68-71.

**İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön
Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği**

taşınmazlar hakkında düzenlemeler yapılmıştır.⁷⁵ 27 Mayıs 1915 tarihli kanun-ı muvakkatle⁷⁶, tehcir başlatılmış ve bu süreç beraberinde Ermeni mülklerine yönelik düzenlemeleri getirmiştir. Bu hususta önce 10 Haziran 1915 tarihli “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i idaresi Hakkında Talimat” yayımlanmıştır. Talimatname ile Emval-i Metruke Komisyonlarının kurulması ve Ermenilerden kalan mallara ilişkin düzenlemelerin komisyonlarca yapılması kararlaştırılmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti ile yabancı devletler ve bunların şirketlerine ilişkin bir borç kaydı bulunmaması ve alacaklı konumunda bulunan Almanya ve Avusturya-Macaristan Hükümetlerinden gelen baskıların artması nedenleriyle Hükümet bu konuda ayrı bir kanun-ı muvakkat yapmıştır.⁷⁷ On bir maddeden oluşan 26 Eylül 1915 tarihli “Aher Mahallere Nakl Edilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”le Ermenilerin borç, alacak ve kredilerinin idaresi Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarına bırakılmıştır.⁷⁸

Ermenilerin ayrılıkçı eylemleri gibi İttihatçıların tehcir ve Ermeni mallarına yönelik kararları da Ahmet Rıza Bey'in İmparatorlukta “düzen” “reform” ve “ilerleme” aracılığıyla “birlik” sağlanabileceği yönündeki teorisine zıt düşmüştür. Ahmet Rıza Bey Ermeni milliyetçiliğinin artık Osmanlıcılık ideolojisi içerisinde eritilemeyeceğini fark etmiş olsa da İttihatçıların bu konuda aldığı kararları onaylamamıştır. Comte'culuğunun özelliklerinden olan toplumu sağlamlaştırmak, unsurlarını uyumlu hâle getirmek ve dağınıklıktan kurtarmak düşüncesi ile başından beri savunduğu şiddet yoluyla edinilmiş tüm kazanımlara karşı olan tutumu bu politik sorun konusunda da devamlılık göstermiştir.⁷⁹ Ona göre ilerleme ve yenileşme taraftarı olan bir devlet dikkatli davranarak tecrübelerden yararlanmalıdır.⁸⁰

Ahmet Rıza Bey kanun-ı muvakkatin uygulanmasına engel olmak amacıyla kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olacağını hükme bağlayan 11. maddesinin tadiline yönelik bir kanun teklifi hazırlamıştır. Teklifi inceleyen Layiha Encümeni Ahmet Rıza Bey'in teklifinin hâlihazırda Meclis-i Mebusanda bekleyen kanun-ı muvakkatle birlikte değerlendirilmesi yönünde görüş bildirmiştir.⁸¹

Ahmet Rıza Bey Meclis-i Ayanın 13 Aralık 1915 tarihinde gündeme aldığı kanun teklifini dört esas üzerinden değerlendirmiştir. Öncelikle Encümen önerisinin kabulü durumunda Ermenilerin telafisi imkânsız kayıplar yaşayacağını; “...Bu kanun buraya gelip müzakere olununcaya kadar ne mal kalacak ne mülk. Bade harabi'l-Basra. Biz ne müzakere edeceğiz?” sözleriyle dile getirmiştir. İkinci olarak ona göre Meclis açılmadan üç gün önce

⁷⁵ Dâhiliye Nezareti “düşmanla iş birliği yapan, masum halkı katleden ve isyan çıkaran Ermenilerin, harp harekât alanlarından uzaklaştırılarak Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevk edilmeleri” için 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı bir tezkire düzenlemiştir. Bu tezkire üzerine 30 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela 30 Mayıs 1915 tarihli kanun-ı muvakkatle Ermenilerin tehcir edilmesini kararlaştırmıştır (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 155-157).

⁷⁶ “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, *Düstur*, Tertip: 2, Cilt: 7, nr. 244, 14 Mayıs 1331, s. 609. Ayrıca bk. “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, *Takvim-i Vekayi*, nr. 2189, 19 Mayıs 1331.

⁷⁷ Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 47-58, 60-61.

⁷⁸ “Aher Mahallere Nakl Edilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat.”, *Düstur*, Tertip: 2, Cilt: 7, nr. 351, 17 Zilkade 1333/13 Eylül 1331, s. 737-740. Ayrıca bk. “Aher Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat.”, *Takvim-i Vekayi*, nr. 2203, 18 Zilkade 1333/14 Eylül 1331.

⁷⁹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 183.

⁸⁰ “...Terakki ve tecdid taraftarı olan bir devlet vukuattan daima mütenebbih olmalı ve tecrübeden istifade etmelidir”. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve “Vazife ve Mesuliyet” Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul 2011, s. 68.

⁸¹ MAZC, C: 1, T.S.: 2, D: 3, İ: 10, s. 133-136.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

alınan bu kararların kanun-ı muvakkat yoluyla icra edilmesi Kanun-ı Esasi'ye aykırıdır. Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Mebusana gönderilmiş bir kanunun artık Meclisin malı sayılacağını belirterek yürürlükten düşmüş ve hükümlerinin geçersiz kabul edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Yine ona göre Ermenilerden kalan mallar için kanun-ı muvakkatte yer alan “emval-i metruke” ibaresinin kullanımı doğru değildir. Zira Ermeniler mallarını isteyerek terk etmemiş, yerlerinden zor ve kuvvetle çıkartılmışlardır. Ahmet Rıza Bey'in üzerinde durduğu son husus, Ermeni mallarının değerinde satılmayacak olması nedeniyle uğrayacakları zarar ve haksızlıktır. Ayrıca anayasa ve meşrutiyetin olduğu bir ülkede razı olmadıkça hiç kimsenin malını satmaya mecbur edilemeyeceğini ve bunun Kanun-ı Esasi'nin yirmi birinci maddesine aykırı olduğunu belirtmiştir. Bu nedenlerle kanunu yürürlüğe koyan 11. maddesinin tadili yoluyla kanunun uygulanmasına engel olmak istemiştir. Ancak Meclis-i Ayanda Ahmet Rıza Bey'in teklifinin, Meclis-i Mebusana gönderilmiş olan kanun-ı muvakkatle birlikte değerlendirilmesine ve hıfzına karar vermiştir.⁸²

İttihat ve Terakki Fırkası, Meclis-i Ayanda da çoğunluğu elinde bulundurduğu için bir kez daha Ahmet Rıza Bey'in muhalefeti sonuçsuz bırakmıştır. Ancak Ahmet Rıza Bey savaşın sonuna kadar İttihatçılarca çıkartılan kararnamelerin uygulanmasını engellemeye çalışacaktır. Bunlardan bir diğeri ülkenin iâşe sorunu hakkındadır.

İâşe Sorunu Üzerinden Yürütmeye Yönelik Eleştiriler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde panik baş göstermiş ve halk temel tüketim maddelerine yönelmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası ise Havaic-i Zaruriye Komisyonu ve Heyet-i Mahsusa-i Ticari⁸³ gibi teşkilatlar kurarak ve kanun-ı muvakkatlere başvurarak fiyat artışını engellemek ve iâşenin teminini sağlamak istemiştir.

Ahmet Rıza Bey ise savaşın başlangıcından itibaren iâşe sorunundan İttihat ve Terakki Fırkasını sorumlu tutmuştur. Şeyhülislam Hayri Efendi'ye henüz 13 Nisan 1916 tarihinde yazdığı bir mektupta genel ve ekonomik durumu şu sözlerle değerlendirmiştir:

“Balkan Savaşı'ndan ezilmiş derecesinde yenilmiş olarak çıkan devletin, önce genel durumunu incelemeden geçirmek; ikinci olarak aslında servet kaynakları kıt, taşıt araçları sınırlı olan ülkenin gereksinimlerini, eldeki gereçlerini sorup anlamak ve ona göre eksikleri tamamlamak; üçüncü olarak da bir kez bilgili kişilere danışmak, sonra gerekirse savaşa girmek gerekirdi. Bunların hiç biri yapılmadı... Durumun vahim olduğunu herkes az çok biliyor, hiss ediyor. Şehit ya da hasta olarak ölenlerin, sakat kalanların sayısı yarın yurdu askersiz ya da çiftçisiz bırakacak derecede korkunçtur... Bir çok savaş ve nakliye gemimiz battı... Ulusun bugün yarısı yiyecekten, sığınaktan yoksundur... Hükümetin, günümüzdeki bunalımla uyumlu olmayan sınırsız harcamaları ve savurganlıkları, saygınlığımızı ve mali bağımsızlığımızı tehlikeye düşürdü. Bir yandan paranın az ve nakit kaymelerin kısmen değersiz, başkent dışında itibarsız olması; öte yandan ticaret özgürlüğüne müdahale edilmesi, alışverişi durdurdu. Açlık ve yoksulluk ulusun hemen her tarafını istila etti. Bu yokluktan sefillikten ulusun sağlığının etkileneceği ve pek zarar göreceği pek apaçıktır.”⁸⁴

Fırkanın Talat Paşa'nın başını çektiği sivil kanadı ise iâşe meselesini orduya devredeceği 18 Ağustos 1917 tarihine kadar yeni kanun-ı muvakkatler çıkartmaya ve kuruluşlar oluşturmaya devam edecektir.⁸⁵ 23 Temmuz 1916 tarihinde İâşe Kanun-ı

⁸² MAZC, C: 1, T.S.: 2, D: 3, İ: 10, s. 133-136.

⁸³ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 172-174.

⁸⁴ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁸⁵ “Mevâdd-ı gıdaiyye ve havayic-i sairinin suret-i fûruht ve tevzii hakkında kanun-ı muvakkat ile İstanbul Şehremaneti ve valiler usulsüz satış, stokçuluk gibi faaliyetlere karşın dükkân kapatmak, mallarına el koymak,

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Muvakkati ile Alman iâşe örgütüne⁸⁶ benzer bir örgütlenme girişiminde bulunulacak⁸⁷ ve örgütlenmeyi tamamlayıcı düzenlemeler yapılacaktır.⁸⁸ Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen, para piyasalarındaki darlık, küresel ve yerel ulaşım sıkıntıları, karaborsa, stokçuluk, iâşe ve enflasyon savaş ekonomisinin temel sorunları olmaya devam etmiştir.

Hükümetin iâşe meselesinde kanun-ı muvakkatlerle aldığı tedbirlerin yeni sorunlar yarattığını düşünen Ahmet Rıza Bey, temel gıda maddelerinin teminindeki sıkıntıların bir iâşe teşkilatı kurularak giderilebileceğini düşünmüştür. Bu amaçla 25 Ocak 1917 tarihinde Meclise bir iâşe teşkilatı kurulması hakkında kanun teklifini sunmuştur. Ona göre iâşe sorunun çözümüyle düşmana karşı aç kalmamak için de mücadele edilmiş, askerî sıkıntılar giderilmiş ve savaşın başarıyla tamamlanması sağlanmış olacaktır. Kanunun işlevsel olabilmesi, üretimin sağlanabilmesi ve verim alınabilmesi için iyi bir teşkilat gereklidir.⁸⁹

Meclis-i Ayanın Layiha⁹⁰, Mülkiye ve Ziraat Encümenleri tarafından değerlendirilen teklif ve buna ilişkin mazbata Sadrazam Talat Paşa'nın da bulunduğu 19 Şubat 1917 tarihli oturumda görüşülmüştür. Talat Paşa Hükümetin de karaborsacılığa ve enflasyona mâni olmak için bir çalışma yaptığını⁹¹ belirterek aynı konu hakkındaki iki teklifin birleştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Ahmet Rıza Bey'in bulunmadığı bu oturumda teklifin Hükümete gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu durum üzerine Ahmet Rıza Bey Meclis-i Ayanda 26 Kasım 1917 tarihinde görüşülecek olan yeni bir takrir düzenlemiştir. Kendisinin bulunmadığı bir oturumda layihanın görüşülmesini ve Talat Paşa'nın vaatleri üzerinden iâşe işlerinin Hükümete bırakılmasını eleştiren Ahmet Rıza Bey, ülkenin zaruri işlerinin yapılmasında hiçbir gelişme olmadığını, halkın kuru ekmek temininde dahi zorluk yaşadığını söylemiştir. Görüşmeler sonunda iâşe meselesinin çözümüne ilişkin bir kanun hazırlanarak bu amaç için çalışacak özel bir Encümen seçilmesine karar verilmiştir.⁹² Ahmet Rıza Bey'in de üyeleri içinde yer aldığı Encümen⁹³ çalışmaları sonucunda bir mazbata düzenlemiştir.⁹⁴ Mazbatada ifade edilen Encümen görüşü; Harbiye ve Ziraat Nezaretlerinin ortaklaşa çalışması, satın alma bedellerinin sonraya ertelenmesi, nakil vasıtalarından halkın eşit bir şekilde yararlanması, hariçten getirilecek gıda maddelerinin miktarının arttırılması ve halka adil ve eşit bir biçimde

para ve hapis cezası vermek yetkilerine sahip olmuştur (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 3, Kısım:1, Ankara 1991, s. 536).

⁸⁶ I. Dünya Savaşı başladıktan hemen sonra Almanya'da gıda arzına yönelik kapsamlı yasal düzenlemeler yapılmış, bunları yürütecek devlet kurum ve kuruluşları oluşturulmuştur. Bunlardan birisi de Haziran 1915'te kurulan ve ülkedeki tüm tahıl sektörünü tekeline alan Alman İmparatorluğu Tahıl İdaresi (Reichsgetreidestelle)'dir. <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ersterweltkrieg/alltagsleben/zwangsbewirtschaftung> (Erişim Tarihi: 09.05.2025)

⁸⁷ Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 188-189.

⁸⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 536-537.

⁸⁹ MAZC, C: 1, T.S.: 5, D: 3, İ: 24, s. 315-316.

⁹⁰ MAZC, C: 1, T.S.: 5, D: 3, İ: 25, s. 331-332.

⁹¹ MAZC, C: 1, T.S.: 3, D: 3, İ: 31, s. 500. Talat Paşa'nın Meclis-i Ayandaki konuşması hakkında bakınız bk. "Meclis-i Ayanda Sadrazam Talat Paşa'nın İâşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *İkdam*, 8 Şubat 1332/1917, s. 1; "Meclis-i Ayanda Sadrazam Talat Paşa Hazretleri'nin İâşe Meselesi Hakkındaki Beyanatı", *Sabah*, 8 Şubat 1332 (1917), s. 1; "İâşe Teşkilatı", *Sabah*, 9 Şubat 1332/1917, s. 1. Talat Paşa'nın bahsettiği teşkilat, iâşe meselesinde yetki ve sorumluluğun sivillerden orduya geçmesini sağlayan 18 Ağustos 1917 tarihli İâşe-i Umumiye Kararnamesi ile kurulacaktır. "İâşe-i Umumiye Kararnamesi", *Düstur*, Tertip: 2, Cilt: 9, nr. 297, 18 Ağustos 1333, s. 708-710. Ayrıca bk. "İâşe-i Umumiye Kararnamesi", *Takvim-i Vekayi*, nr. 2977, 19 Ağustos 1333.

⁹² MAZC, C:1, T.S.: 4, D: 3, İ: 7, s. 80-85. Kanun teklifini görüşmek üzere özel bir Encümen kurulmasına dair ayrıca bk. "Meclis-i Ayan", *İkdam*, 22 Teşrinisani 1333/1917, s. 2.

⁹³ 29 Kasım 1917 tarihinde seçilen Encümenin üyeleri Salih Paşa, Mahmut Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa, Damat Ferit Paşa, İbrahim Bey, Seyyit Bey ve Ahmet Rıza Bey'dir. MAZC, C:1, T.S.:4, D:3, İ:8, s. 100-101.

⁹⁴ MAZC, C: 1, T.S.: 4, D: 3, İ: 19, s. 261. Kanun layihasının görüşmelerine Hükümetten gelecek bir temsilci ile devam edilmesi konusunda ayrıca bk. "Meclis-i Ayan", *İkdam*, 23 Kanunisani 1334/1918, s. 1; "Meclis-i Ayanda", *Sabah*, 23 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

**İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön
Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği**

dağıtılması yönündedir. Ayrıca iâşe konusunda geniş ve iyi işleyen bir teşkilat ülkenin her yerinde derhâl oluşturulamayacağından yalnızca ekmeklik ve yemlik hububatı tekele mahsus kılma diğer gıda maddelerinin satışının serbest bırakılması gerekmektedir. Yine İâşe Müdüriyet-i Umumiyesinin izni dâhilinde yasağın kaldırılması uygun görülmüş ve derhâl bir İâşe Meclisinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu Meclis, Meclis-i Mebusan ve Ayan'dan altışar, İstanbul Vilayet Meclisi Umumiyesi, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ile Ticaret Odası'ndan ikişer iâşe müdürü ve idare başkanlarından iki üyenin seçilmesiyle oluşacaktır.⁹⁵ İvedilik kararıyla görüşülen layiha Meclis-i Ayanda kabul edilerek Meclis-i Mebusana gönderilmiştir. Ancak Meclis-i Mebusan layihayı Hükümetten gelen layiha ile birleştirerek 18 Mart 1918 tarihinde Meclis-i Ayana iade etmiştir.⁹⁶

Meclis-i Ayanda Ahmet Rıza Bey'in de dâhil olduğu hususi bir Encümen kurulmuş ve iki teklif birleştirilerek yeniden düzenlenmiştir.⁹⁷ Buna göre ekmeklik ve yemlik hububat ve tohum bedeli çiftçilere peşin olarak verilecek öşür haricindeki kısmının bir ve gerektiğinde ikinci misli İâşe Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından satın alınarak gerekli mahallere dağıtılabilecektir. Çiftçiler ellerinde kalan miktarın nakli ve satışı konusunda serbest olacaktır. Yapılmak istenen şey Ahmet Rıza Bey'in yeni bir iâşe teşkilatı hakkındaki teklifinin 18 Ağustos 1917 tarihli İâşe-i Umumiye Kararnamesi ile birleştirilerek yasalaştırılmasıdır. Ancak Ahmet Rıza Bey, İâşe-i Umumiye Kararnamesi ile kendisinin Encümenle birlikte düzenlediği teklifi arasındaki çelişkilere 27 Mart 1918 tarihli oturumda itiraz edecektir.

Ahmet Rıza Bey Encümenin hazırladığı ilk teklifte çiftçiye tohumluk, yemeklik ve ekmeklik bırakıldığını ve İâşe Müdüriyet-i Umumiyesinin çiftçiden öşür haricindeki hububatın yalnızca bir mislini alabileceğini belirtmiştir. Hükümet ise çiftçiden hem tohumluğun sekizde üçünün hem de hububatın gerektiğinde bir mislinin daha alımını kararlaştırmıştır. Ahmet Rıza Bey tohumluğa el konulmasının ve Hükümet eliyle yeniden dağıtılmasının yol açacağı sorunları ifade ederek düzenlemeye karşı çıkmıştır. Ertesi gün devam eden görüşmelerde iâşe ihraç ve ithalatının serbestliği ve iâşe komisyonlarının oluşturulması ve piyasaya müdahale yetkisi konuları üzerinde durulmuştur. İhtikârın önlenbilmesi için piyasalara müdahale yetkisi Ahmet Rıza Bey'e göre İâşe-i Umumiye Müdüriyetine ait özel bir yetki olmalıyken Hükümet bu konudaki sorumluluğu Men-i İhtikâr Heyeti'ne bırakmaktadır. Sorun Çürüksulu Mahmut Paşa'nın İâşe-i Umumiye Müdüriyetine sadece gıda maddelerinde ihtikâr girişiminin yasaklanması yetkisinin verilmesi yönündeki önerisinin Meclisçe de kabul edilmesiyle çözülmüş ve teklif Meclis-i Mebusana gönderilmiştir.⁹⁸

Meclis-i Mebusanın yaptığı düzenlemelerle 31 Mart 1918 tarihinde gündeme alınan layihada Meclis-i Ayanın hububata üst fiyat sınırı konulması yönündeki teklifi İâşe Müdüriyetine kısmen ihtikârla mücadele yetkisinin verilmesi nedeniyle reddedilmiştir. Kanunun toplantı senesinin son oturumunda aceleye getirilerek görüşülmesi Meclis-i Ayanda tepkilere neden olmuştur. Topçu Feriki Rıza Paşa, Birinci Ferik Ali Rıza Paşa ve teklif sahibi olduğu hâlde Ahmet Rıza Bey, kanunun bu şekliyle kabulüne muhalif olmuşlardır. Buna rağmen teklif 31 Mart 1918'de Meclis-i Ayanda kabul edilmiş⁹⁹ ve 4

⁹⁵ MAZC, C: 1, T.S.: 4, D: 3, İ: 20, s. 273-295. Görüşmeler hakkında ayrıca bk. "Meclis-i Ayan", *İkdam*, 27 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2; "Meclis-i Ayanda İâşe Meselesi", *Sabah*, 27 Kanun-ı Sani 1334/1918, s. 2.

⁹⁶ Meclis-i Mebusanda yapılan görüşmeler için bk. "Meclis-i Mebusan-İâşe Kanunu Müzakerati", *İkdam*, 17 Mart 1334/1918, s. 2.

⁹⁷ MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 38, s. 133.

⁹⁸ MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 43, s. 304-334. Ayrıca bk. "Meclis-i Ayan-44. İnikad", *İkdam*, 29 Mart 1334/1918, s. 2., MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 46, s. 405-408.

⁹⁹ MAZC, C: 2, T.S.: 4, D: 3, İ: 46, s. 433-443. Kanunun Mebusan Meclisindeki müzakereleri için bk. İsmail Kandil, *Meclis-i Mebusanın Çalışmaları (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2023, s. 470-471.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-ı Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

Nisan 1918 tarihinde yasalasmıştır.¹⁰⁰ Kurulması kararlaştırılan İaşe Meclisine 11 Nisan 1918 tarihinde Meclis-i Ayandan içinde Ahmet Rıza Bey'in de bulunduğu altı kişi seçilmiştir. Ancak 18 Nisan 1918 tarihinde Şükrü Paşa ve Nuri Bey sağlık durumları gerekçesiyle, Ahmet Rıza Bey ise “bazı esbab ve mütalaata binaen” görevlerinden istifa etmişlerdir.¹⁰¹

Ahmet Rıza Bey, teklifi üzerine kurulacak ayrı bir teşkilatın yolsuzluk, ihtikâr gibi olumsuzlukları ortadan kaldıracığını, ticareti serbestleştireceğini ve çiftçinin durumunu iyileştireceğini düşünmekteydi. Ancak Hükümet Ahmet Rıza Bey'in teklifini 18 Ağustos 1917 tarihli kararname içinde eritmiş ve iaşe meselesini kendi denetimi altında tutmuştur. Ahmet Rıza Bey bu yüzden üyesi olduğu İaşe Meclisinden istifa etmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası ise iaşe meselesi için savaş sonuna kadar kanun-ı muvakkatler çıkartmaya devam edecek ancak bu husustaki tüm girişimler yolsuzluk iddiaları etrafında tartışılacaktır.¹⁰²

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahmet Rıza Bey arasında meşrutiyyetin ilanından itibaren beliren anlaşmazlıklar 1911 yılı sonunda şiddetlenmiş ve 1912 yılında fikişel ve eylemsel düzlemde ayrışmalarıyla sonuçlanmıştır. Cemiyet, Ahmet Rıza Bey'i 1911 Meclis-i Mebusan Reisliği için yeterince desteklememiş, 1912 seçimlerinde mebusluğa aday göstermemiş ve Meclis-i Ayana atanmasına da karşı çıkmıştır. Cemiyet ile Ahmet Rıza Bey arasındaki anlaşmazlıklar dönemi konu alan çalışmalarda¹⁰³ tarihsel ve siyasal bağlamda ve farklı gerekçeler etrafında tartışılmıştır. Meclis tutanakları bu karşıtlığın temel nedeninin ideolojik farklılıklar olduğunu işaret etmektedir. 1908-1912 yılları arasında İttihatçıların sivil kanadı iktidarda etkin iken Ahmet Rıza Bey ile Cemiyet arasında görece olumlu ilişkiler sürdürülebilmştir. Ancak sivillerin etkinliğinin gittikçe azalması ve 1913 Bâbîâli Baskını ile askeri kanadın iktidarının başlaması ilişkilerin olumsuz bir hal almasına neden olmuştur.

Ahmet Rıza Bey, askeri kanadın Kanun-ı Esasî'ye aykırı davranarak ve her fırsatta “şiddet” yöntemlerine başvurarak devlet ve toplum düzenini sarstığını iddia etmiş ve Fırkaya

¹⁰⁰ “İaşe-i Umumiye Kanunu”, *Düstur*, Tertib: 2, Cilt: 10, nr. 130, 22 Cemaziyelahir 1336/4 Nisan 1334, s. 427.

¹⁰¹ İaşe-i Umumiye Kanunu'nun 17. maddesi gereğince İaşe Müdüriyet-i Umumiyesinde teşkil olunacak Meclis-i İaşe azalığına Meclis-i Ayandan; Salih Paşa, İbrahim Bey, Bohor Efendi, Ahmet Rıza Bey, Şükrü Paşa, Nuri Bey, Meclis-i Mebusandan Cahit Bey, Sason Efendi, Hamit Bey, Faik Bey, Abdullah Azmi Efendi, Fehmi Bey, Ticaret Odasından; Mustafa Bey, Macit Karakaş Efendi, Meclis-i Umumi-i Vilayetten; Refet Bey, Mustafa Bey, Meclis-i Umumi-i Belediyeden Cavit Bey, Karakaş Nikolaki Efendi, Rüesa-yı İdareden; Mustafa Abdülhalik Bey, Lebîb Bey seçilmişlerdir. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 211/173 29 C 1336. Ayrıca bkz.: BOA, Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 4511/338264, 29 C 1336. Üyeliklerde 22 Nisan 1918 tarihinde yapılan değişiklikle Ahmet Rıza Bey, Nuri Bey ve Şükrü Paşa yerine Topçu Ferikî Rıza Paşa, Mavrokordato Efendi ve Mahmut Paşa seçilmişlerdir. BOA, BEO, 4512/338376, 10 C 1336.

¹⁰² Savaşın sonuna yaklaşıldığı bir dönemde 30 Temmuz 1918 tarihli “İaşe Nezareti Hakkında Kararname” ile kurulan sivil idare de Kara Kemal Bey'in nezdinde yolsuzluk ve suiistimal iddialarıyla tartışılmıştır. Sonunda 20 Ocak 1919 tarihli bir kararname ile İaşe Nezareti lağvedilmiş ve yerine Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı olmak üzere ve yalnızca iaşe işleriyle uğraşacak bir İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi 12 Şubat 1919 tarihinde çıkartılan bir kararname ile önce Şehremanetine bağlanmış böylece yolsuzluklara son verilmek istenmiştir. 12 Mart 1919 tarihinde bu kez Dâhiliye Nezaretine bağlanmasına karar verilen İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi önce mali açıdan incelenmiş ve 19 Haziran 1919 tarihinde lağvedilmiştir. İaşe Mütareke Döneminin de başlıca sorunlarından olmaya devam etmiş ve özellikle ihtikâr, vurgunculuk ve pahalılığı önlemek amaçlarıyla yeni bir İaşe Encümeni kurulmuş ancak o da 27 Mayıs 1920 tarihli bir kararname ile lağvedilmiştir (“İaşe Nezareti Hakkında Kararname”, *Düstur*, Tertip: 2, Cilt: 10, Numara: 181, s. 558). Ayrıca bk. “İaşe Nezareti Hakkında Kararname”, *Takvim-i Vekayi*, 30 Temmuz 1334, nr. 3320. Ayrıca bk. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 243; Cem Doğru, “I. Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti”, *Sosyal Bilimler Metinleri*, No:4, 2009, s. 1-24. Ayrıntılar için bk. Büşra Karataşer, *1914-1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikâr Sorunu*, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s. 144-146.

¹⁰³ Ömer Avcı, *Ahmet Rıza Bey'in Fikirleri ve Siyasal Faaliyetleri (1894-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2023.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

karşı muhalefeti Meclise sunduğu kanun teklifleri ile gerçekleştirmiştir. Üçüncü dönemde Meclis-i Ayana sunulan toplam 12 tekliften yedi tanesi Ahmet Rıza Bey tarafından hazırlanmıştır. Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki Fırkasının savaşın olağanüstü şartlarından yararlanarak hukuku göz ardı ettiğini her fırsatta yinelemiş ve yürütmenin sınırlandırılmasına yönelik teklifleriyle Fırkayı yasal zeminde davranmaya zorlamak istemiştir. İttihatçıların kanun-ı muvakkatler aracılığıyla hareket etmesinin önüne geçmek isteyen Ahmet Rıza Bey bu yetkinin suiistimal edildiğini sıklıkla dile getirmesine rağmen, Kanun-ı Esasi'de değişiklik teklifini Meclise ancak 1918 yılı başında sunabilmiştir. Teklif, Meclislerde bir ay içerisinde görüşülmeyen kanun-ı muvakkatlerin yürürlükten kaldırılması amaçlanmıştır. Birkaç üyenin desteklediği teklif, Meclis-i Ayanda reddedilmiştir.

İttihatçılar yalnızca Meclis-i Mebusana değil, Ayan'a da hâkim oldukları için Ahmet Rıza Bey'in yürütme gücünü sınırlandırma çabaları etkisiz kalmıştır. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey İttihatçıların çıkarttığı önemli kanun-ı muvakkatleri yürürlükten kaldırmak ya da yeniden düzenlemek yöntemine başvurmuştur. Bu amaçla düzenlediği ilk teklif, Ermeni mallarının tasarrufu hakkında çıkartılan kanun-ı muvakkat hakkındadır. Ahmet Rıza Bey, doğru bulmadığı bu kararı kanun-ı muvakkati yürürlüğe koyan maddenin kaldırılması ile engellemeye çalışmıştır. Ancak Meclis-i Ayandan teklifin Mebusana gönderilmiş olan kanun-ı muvakkat ile birleştirilerek görüşülmesi kararı çıkmıştır. İttihatçıların etkin olduğu Meclis-i Mebusan kanun-ı muvakkati üçüncü devre yasama senelerinde gündeme almadığından, Ahmet Rıza Bey'in girişimi sonuçsuz kalmıştır. Bu yüzden Ahmet Rıza Bey İttihatçıları, muhalefetin itirazına uğrayacak kanunları Meclis-i Mebusanda kasıtlı olarak bekletmekle suçlamıştır. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası yalnızca Meclis-i Mebusanda değil Meclis-i Ayanda da hâkim durumdadır. Bu nedenle Ahmet Rıza Bey'in Meclis-i Ayanda yalnızca bazı konularda destek bulan muhalefeti ancak İttihatçıların izin verdiği ölçüde etkin olabilmektedir.

Ahmet Rıza Bey temel ilkeler konusunda İttihatçılarla aynı fikirleri paylaşmasına karşın onlardan devrim yerine evrim taraftarı olması nedeniyle ayrılmıştır. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, meşrutiyetin yeniden ilanı ve Osmanlılık ideolojisi etrafında Osmanlı Devleti'ni bir arada tutmak hedefleri onun İttihatçılarla kesiştiği ve uyum içinde olduğu tutumlardır. Ancak bu hedeflere varmaya yönelik yöntemsel ayrılıklar Cemiyet ile Ahmet Rıza Bey'in ayrışmasına yol açmış, onun düzen içerisinde ilerlemeye dayalı pozitivist ideolojisi ile bağdaşmamıştır. Ramsaur'un ifade ettiği üzere; bir yandan Comte'un görüşlerine bağlılığı, öte yandan Cemiyetin emirlerine yöntem farklılığı nedeniyle boyun eğmemesi kısa zamanda Ahmet Rıza Bey'in Fırka içindeki etkin varlığını ortadan kaldırmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri*

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmi Kaynaklar

Düstur

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Osmanlı Ayan Meclisi Azaları Sicil Defteri

Osmanlı Ayan Meclisi Üyeleri Özlük Dosyaları

Sürelî Yayınlar

İkdam

Sabah

Takvim-i Vekayi

Araştırma Eserler

* Arşiv belgeleri ve süreli yayınların künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

**İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön
Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği**

- Ahmed Rıza, *Anılar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2001.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, Cilt: 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- AKŞİN, Sina, "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Bateş Yayınları, İstanbul 1981.
- AVCI, Ömer, *Ahmet Rıza Bey'in Fikirleri ve Siyasal Faaliyetleri (1894-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2023.
- BAKAR, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- BİREN, Mehmet Tevfik, "Bir Devlet Adamının" Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, (haz. F. Rezan Hürmen), Cilt: 2, Arma Yayınları, İstanbul 1993.
- BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, (haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar), Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- DOĞRU, Cem, "I. Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti", *Sosyal Bilimler Metinleri*, No:4, 2009, s. 1-24.
- EBÜZZİYA, Ziyad, "Ahmed Rıza (1858-1930)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 124-127.
- ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982.
- ESİRGİN, Seda Östen, "Türk Hukuk Tarihinde Kanun-ı Muvakkat Kavramı ve Uygulaması", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 71, Sayı:1, 2022, s. 477-513.
- GAZEL, Ahmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Parlamento Fesihleri 1877-1920", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 35, Bahar 2022, s. 67-101.
- GÜNDÜZ, Mustafa - BARDAK, Musa, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve "Vazife ve Mesuliyet" Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul 2011.
- GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt: 2, TBMM Yayınları, Ankara 1997.
- HELVACI, Pelin, *Prince Sabahattin (1878-1948) and His Place in Ottoman Intellectual Development*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.
- IŞIN, Ekrem, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- İBA, Şeref, *Parlamento İç Tüzük Metinleri Osmanlı'dan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- KANDİL, İsmail, *Meclis-i Mebusanın Çalışmaları (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2023.
- KARATAŞER, Büşra, *1914-1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikâr Sorunu*, Nobel Yayınları, Ankara 2019.
- KAYIRAN, Veysi, *Reis Paşalar Birinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Meclis Başkanlığı Kurumu (1877-1950)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- KÖKSAL, Osman, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfler 1877-1922*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.
- MALKOÇ, Eminalp, *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 2017.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Meclis-i Mebusan Üçüncü Devre-i İntihabiye Resmi ve Umumi Fihristi, Meclis-i Mebusan Matbaası*, Dersaadet 1335.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İşkânı*, (haz. Recep Karacakaya, vd.), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın NU:91, Ankara 2007.
- RAMSAUR, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (çev: Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul 1972.
- SAATÇI ATA, Meltem Begüm, *Ahmed Rıza Bey'in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2018.
- SİMAVİ, Lütfi, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, (haz. Fatih Akyüz ve Fatih Tetik), Timaş Yayınları, İstanbul 2022.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kanun-I Muvakkat Uygulamalarına Karşı Pozitivist Bir Jön Türkün Muhalefeti: Ahmet Rıza Bey ve Meclis-i Ayandaki Etkinliği

- SÖNMEZ, Erdem, *Ahmed Rıza Bir Jön-Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 2012.
- SÖNMEZ, Veysel, "Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (Olguculuk)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2010, s. 161-163.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet - EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2008.
- TEMİZGÜNEY, Firdes, *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- TEMÖ, İbrahim, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve I/I No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 2000.
- TOPRAK, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1975.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Elektronik Kaynaklar

Alman İmparatorluğu Tahıl İdaresi (Reichsgetreidestelle):

<https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ersterweltkrieg/alltagsleben/zwangsbewirtschaftung> (Erişim Tarihi: 09.05.2025)

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Article does not require an Ethics Committee Approval.

Finansman/Fundig: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır. /No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür/Support and Acknowledgment: Makalenin yazımında yol gösteren ve destek olan tez danışmanın Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU'na teşekkür ederim. / I would like to thank my thesis advisor, Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU, for guiding and supporting me in writing this article.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu/Author's Note: Bu makale, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde hazırlanmakta olan "İttihat ve Terakki İktidarında Ayan Meclisi 1913-1920" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This article is based on a doctoral thesis entitled "The Ayan Assembly under the Committee of Union and Progress, 1913-1920," currently being prepared at Istanbul University's Atatürk Principles and Revolution History Institute.